

Kâtib Çelebi* ve Düstûrül-Amel**

Kâtib Çelebi and Instructions for the Reform of Abuses

Orhan Şaik Gökyay

1017 Zilkadesinde (Şubat 1609) İstanbul'da doğdu. Hayatına ait orijinal bilgiler bizzat kaleme aldığı otobiyografilerine (*Süllemü'l-vüşûl*, vr. 271^a vd.; *Mizânü'l-hak*, s. 129 vd.) ve yeri geldikçe öteki eserlerine serpiştirdiği kısa notlara dayanmaktadır. Asıl adı Mustafa, babasının adı Abdullah'tır. Ulemâ arasında Kâtib Çelebi, Dîvân-ı Hümâyün mensupları arasında Hacı Halife diye tanınır. Babası Enderun'dan yetişerek silâhdarlıkla alâkalı bir görevle çırağ edilmiş, devrin âlim ve şeyhlerinin meclislerine katılarak ilme karşı büyük ilgi içinde olmuştur. Kâtib Çelebi beş yaşında iken babasının özel olarak tuttuğu İsâ Halife el-Kırımı'den ilk dinî bilgileri aldı ve Kur'an'ı kısmen ezberledi. Daha sonra İlyas Hoca'dan dil bilgisi, Böğrü Ahmed Çelebi adlı hattattan yazı dersleri aldı (*Müstakimzâde*, *Tuhfe*, s. 98).

Kâtib Çelebi on dört yaşına geldiğinde babası ona maaşından 14 dirhem harçlık bağladı ve yanına aldı. Böylece Dîvân-ı Hümâyün kalemlerinden Anadolu Muhasebeciliği Kalemî'ne girerek burada hesap kaidelerini, erkam ve siyâkat yazısını öğrendi. Ertesi yıl Abaza Paşa isyanını bastırmak için Erzurum'a giden orduyla birlikte babasının yanında Tercan (*Fezleke*, II, 54 vd.) 1035'te (1626) Bağdat seferlerine katıldı. Her iki seferde de savaşın bütün safhalarına ve sıkıntılarına şahit oldu. Bağdat'ı alamayıp muhasarayı kaldırmak zorunda kalan ordunun geri dönüşü sırasında çekilen kıtlık ve karışıklıklardan oldukça etkilendi. Musul'a geldiklerinde 1035 Zilkadesinde (Ağustos 1626) babasını, bir ay sonra da Nusaybin'de amcasını kaybetti. Bir

* (ö. 1067/1657) XVII. yüzyıl Türk ilim dünyasının müsbet düşünceyi temsil eden büyük siması ve çeşitli konulara dair pek çok eserin müellifi.

** Bu yazı Orhan Şaik Gökyay'ın *İslam Ansiklopedisi* için kaleme aldığı "Kâtib Çelebi" (Ankara, 2002, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 25, s.36-40) ve "Düstûrül-Amel" (Ankara, 1994, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 10, s.50-51) maddeler birleştirilerek oluşturulmuştur. Söz konusu maddeler aynen alıntılanmış yalnızca bibliyografaları birleştirilmiştir.

süre Diyarbekir’de kaldı. Babasının arkadaşlarından Mehmed Halîfe tarafından Süvari Mukabelesi Kalemî’ne tayin edildi. 1037 (1628) yılında Erzurum muhasarasında bulundu ve birçok sıkıntıyla karşılaştı. İstanbul’a dönünce Kadızâde Mehmed Efendi’nin derslerine devam etti. Düzgün bir ifadeye, tesirli bir hitabet gücüne sahip olan bu zatın etkisinde kaldı (*Mîzânü’l-hak*, s. 130). 1039’da (1630) Hüsrev Paşa’nın maiyetinde Hemedan ve Bağdat seferlerine katıldı. Bu seferler sırasında uğradıkları veya zapt ettikleri Gülânber Kalesi, Hasanâbâd, Hemedan, Bîsütûn gibi şehir ve menziller hakkındaki gözlemlerini *Cihannümâ* (s. 300-303) ve *Fezleke* (II, 118 vd.) adlı eserlerinde anlattı. Ayrıca bizzat bulunduğu Bağdat’ın muhasarasını ve savaşın safhalarını oldukça canlı bir şekilde tasvir etti (*Fezleke*, II, 128 vd.). Daha sonra İstanbul’a dönen Kâtib Çelebi yine Kadızâde’nin derslerine devam ederek tefsir, *İhyâ’ü ’ulûmî’d-dîn*, *Şerh-i Mevâkîf*, *Dürer* ve *Tarîkat-i Muhammediyye* okudu. Tabanıyassı Mehmed Paşa’nın kumandasındaki ordu ile tekrar Şark seferine gitti (1633-1634); ordunun Halep’e çekilmesinden istifade ederek hac farîzasını yerine getirdi. Ardından Diyarbekir’de kışlamakta olan orduya katıldı. Burada bazı âlimlerle sohbet etti ve ilmî tartışmalar yaptı. 1635’te IV. Murad’ın Revan Seferi’nde bulundu. Bu sefere ait gözlemlerini oldukça geniş biçimde anlatan Kâtib Çelebi (*Fezleke*, II, 164 vd.) daha sonraki hayatını hemen tamamen ilmî çalışmalara verdi. Kendi ifadesiyle “cihâd-ı aşgardan cihâd-ı ekber”e döndü. Kendisine kalan küçük bir mirası kitaplara yatırdı. Halep’te iken sahaf dükkânlarında gördüğü kitapların isimlerini yazmaya başlamıştı. Daha ziyade tarih, tabakat ve vefeyât türü eserleri okumayı seven Kâtib Çelebi, 1636 yılına gelinceye kadar bu tür kitaplardan birçoğunu okumuş bulunuyordu. Ertesi yıl zengin bir akrabasının ölümü üzerine kendisine düşen oldukça büyük bir mirasın üç yük kadarını (300.000 akçe) yine kitaplara verdi; geri kalanla da Fâtih Camii’nin kuzey tarafında bu cami ile Yavuz Sultan Selim Camii arasında bulunan evini tamir ettirdi ve aynı tarihte evlendi. Tamamen ilim ve telifle uğraştığından IV. Murad’ın Bağdat Seferi’ne katılmadı. Devrinin fazileti ve geniş bilgisiyle meşhur âlimlerinden A’rec Mustafa Efendi’nin derslerine devam ederek onu kendisine üstat kabul etti. Hocası da Kâtib Çelebi’ye diğer talebelerinden ayrı bir teveccüh gösterdi. Ondan *el-Endelüsiyye fi’l ’arûz*, *Hidâyetü’l-hikme* (dördüncü babın sonuna kadar), *Mûlahhâş fi’l-hey’e* şerhini ve *Eşkâlü’t-te’sîs*’i okudu (*Câmi’u’l-mütûn*, vr. 5^a). Bu arada Ayasofya Camii dersiâmı Abdullah ve Süleymaniye Camii dersiâmı Keçi Mehmed efendilerin derslerine devam etti (*Fezleke*, II, 239). 1642 yılında Vâiz Veli Efendi’den İbn Hacer el-Askalânî’nin *Nuḥbetü’l-fiker* adlı eserini okudu ve yine ondan *Elfiyye* derslerine başladı. İki yılda usûl-i hadis ilmini tamamladı

(*Mizânü'l-hak*, s. 136). Ermenek müftüsü Molla Veliyyüddin'den *Telhîşü'l-miftâh*'ı Ali b. Ömer el-Kâtibi'nin mantıka dair *eş-Şemsiyye*'sini okudu. On yıl kadar geceli gündüzlü ilimle uğraşan Kâtib Çelebi bazan kendini tamamen bir kitaba verir, her şeyi unuttur, odasında güneşin doğmasına kadar mum yanar ve bundan hiç yorgunluk duymazdı. Ayrıca bazı talebelere ders veren Kâtib Çelebi (*Süllemü'l-vüşûl*, vr. 42^a) 1645 Girit seferi münasebetiyle harita yapımıyla da ilgilendi. Bu sıralarda mukabele başhalifesiyle kadro meselesi yüzünden tartışınca memuriyetten ayrıldı. Diğer öğrenciler yanında kendi oğluna da çeşitli konularda ders veren Kâtib Çelebi, hastalığı sırasında tedavi yollarını öğrenmek amacıyla bir yandan tıp kitaplarını okurken bir yandan da mânevî çareler aramak için esmâ ve havas kitaplarını inceledi; zira temiz bir gönülle edilen duaların şifalı tesirlerinden emindi (*Keşfü'z-zunûn*, I, 725 vd.; II, 1137). Müslüman olan Fransız asıllı Mehmed İhlâsî'nin yardımıyla bazı eserleri Latince'den Türkçe'ye çevirdi. 27 Zilhicce 1067 (6 Ekim 1657) sabahı vefat ederek Zeyrek Camii civarındaki kabristana gömüldü.

Ölümünden iki yıl sonra müsveddelerinin ve teliflerinin çoğunu satın alan İzzetî Mehmed Efendi'nin belirttiğine göre Kâtib Çelebi himmet sahibi, iyi huylu, az konuşan, hakim meşrepli bir zattı. Uşşâkizâde onu “rindle rind, zâhidle zâhid, küçükle küçük, büyükle büyük bir zat” olarak nitelemektedir. Vakur bir kişiliği olan Kâtib Çelebi hicivden pek hoşlanmazdı. Çiçek yetiştirmek gibi ince bir zevk ve merakının bulunduğu, hatta katmer, salkımlı mavi sümbüller yetiştirdiği bilinmektedir. Hanefî mezhebinde ve İsrâkî meşrebinde olduğunu söyleyen müellif (*Süllemü'l-vüşûl*, vr. 271^a), İsrâkîliğin İslâmî ilimler içinde tasavvuf menzilesinde felsefe ilimlerinden biri sayıldığına işaret ettikten sonra nefis-i nâtika için en yüksek mertebenin Allah'ı tanımak olduğunu, bunun için de biri ehl-i nazar ve istidlâl, diğeri riyâzet, mücâhede ve tarikat sâliklerinden olmak üzere iki yol bulunduğunu belirtmektedir. Fakat zamanında tekkelerin meczupların ve değersiz kişilerin ziyaretgâhı haline geldiğini söyleyen Kâtib Çelebi ölülerden yardım dileminin anlamsızlığını, mezarlara konan mumların ve yakılan kandil yağlarının mumculara ve mezar bekçilerine yarayacağını belirterek bu tür boş inançları eleştirmekten çekinmemiştir. Taassubun her çeşidine karşı çıkmış, bunun bir iç savaşa yol açacak kadar şiddetlendiği bir devirde gereksiz taassubu hem şeriata hem akla dayanarak önlemeye çalışmıştır.

Gerek hayat hikâyesinden gerekse devrinin kaynaklarından aşırı derecede kitaba düşkün olduğu anlaşılan Kâtib Çelebi en çok tarihî ve biyografik eserlerle meşgul olmuş, tarihî bir olayı aydınlatmak için birçok kitap karıştırmıştır. Arapça *Fezleke*'sini yazarken elinden 1300 eserin geçtiğini belirtmekte,

bunu *Takvîmü't-tevârih*'i için de tekrarlamaktadır. Şehrîzâde Mehmed Said, onun tarih bilgisi ve sahip olduğu tarih kitapları bakımından kendinden önce ve sonra gelen tarihçileri geçtiğini söylediğini nakletmektedir (*Târih-i Nevpeydâ*, vr. 20^b). Nitekim Kâtib Çelebi *Fezleke*'sinin ikinci faslını tarihin lügat ve ıstılah olarak tarifine, konusuna ve faydasına ayırmıştır. Savaşlarda serdarların işledikleri hataları onların tarih bilmemesine bağlayan müellif, devlet adamlarının ve iktidarda bulunanların tarih ve coğrafya okumalarının lüzumunda ısrar etmektedir (*Fezleke*, II, 4 vd., 118; *Tuhfetü'l-kibâr*, s. 81). Ayrıca tarih yazarken duyguları bir yana bırakıp tarafsızlığa bağlı kalmayı da savunur. Kâtib Çelebi tarihten başka ilimlerle, bu arada coğrafya ile de ilgilenmiş, Batılılar'ın ve Yunanlılar'ın bu alanda İslâm coğrafyacılarından ileride olduğunu belirterek bu eksikliği gidermek için *Cihannümâ*'yı yazmaya karar vermiştir.

Müellif, kâinattaki hakikatleri anlamak hususunda hey'et (astronomi) ilminin önemi üzerinde durmuş, hey'et ve teşrih (anatomi) bilmeyenin Allah'ı tanımaktan âciz kalacağını bir hadise dayanarak belirtmiştir (*İlhâmü'l-mukaddes*, vr. 1^b). Kâtib Çelebi, ilgilendiği değişik ilimler hakkındaki düşünceleri yanında toplumun düzeni ve devamı için ilmi vasıta kabul etmekte, âlimleri toplumun kalbi sayarak bilgiye dair hiçbir şeyin küçük görülmemesi gerektiğini belirtmektedir. Osmanlı Devleti'nde Batı kaynaklarına başvuranların belki de ilki olan Kâtib Çelebi, aşağıda adları verilen tercümelelerinden başka Aristo'nun felsefesinin şerhinden *Meteora* kitabının sekizinci meselesini (*Cihannümâ*, s. 73), Jovans'ın *Theatrum orbis terrarum* adlı eserini (*a.g.e.*, s. 257) ve Philippus Cluverius'un eski ve yeni coğrafya kitaplarına giriş olmak üzere yazdığı eserini de Türkçe'ye kazandırmıştır (*a.g.e.*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1624, vr. 3^b). Bu arada faydalandığı eserleri eleştirmekten çekinmemiştir. Zekeriyâ el-Kazvî'nin *Âşârü'l-bilâd*'i, Âli Mustafa Efendi'nin *Kühû'l-ahbâr*'ı ve *Mir'â-tü'l-avâlim*'i ile Hadîdî'nin manzum Osmanlı tarihi onun tenkit ettiği kitapların başlıcalarıdır. Özellikle biyobibliyografik eserlerini kaleme alırken fişler ve bazı kısaltmalar kullandığı anlaşılan Kâtib Çelebi (*Süllemü'l-vüşûl*, vr. 54^a vd.) edebiyat ve üslûptan çok mânâyı ön planda tutmuş, sözü uzatmaktan kaçınmıştır. Secie eserlerinde pek az yer vermiş, fakat bazan cinas ve teşbihler kullanmıştır.

XVII. yüzyıl Osmanlı ilim ve kültür hayatına âdeta damgasını vuran Kâtib Çelebi, Türkiye'de olduğu kadar Batı dünyasında da büyük bir takdir ve şöhret kazanmış, eserlerinden hayranlık derecesine varan ifadelerle bahsedilmiş ve Franz Babinger onu Osmanlılar'ın Süyûtî'si olarak nitelemiştir. Kâtib Çelebi'nin çeşitli eserleri ve özellikle *Keşfü'z-zunûn*, Batı'da İslâm araş-

tırmaları yapan hemen herkesin müracaat ettiği temel başvuru eseri olduğu gibi en azından *Bibliothèque orientale* üzerinden genel olarak bir ansiklopedi, özel olarak da bir İslâm ansiklopedisi düşüncesinin doğmasında önemli etkide bulunmuştur (Flügel'in mukaddimesi, I, 44). Onun eserlerinin bir kısmının çeşitli Batı dillerine tercümesi bunun sonuçlarından biridir.

Kâtib Çelebi, yeni fikirler veya yenilikler peşinde olan bir düşünür olmaktan çok yaşadığı dönemde veya daha önce ortaya çıkarak Osmanlı devlet ve toplum düzenini sıkıntıya sokan meselelerle uğraşmış, bu meselelere çözümler getirmeye çalışmıştır. Onun düşüncesinin en önemli özelliği, yaşadığı hayatın ve devletin önemini kavrayarak kendi toplumunu ciddiye almasıdır. Bundan dolayı hakkında yazı yazdığı hemen her konu o gün yaşanan bir sıkıntıya cevap olmak üzere kaleme alınmıştır. Bu yönden Kâtib Çelebi aynı zamanda yaşadığı döneme şahitlik yapmış bir düşünürdür. Coğrafyaya yönelmesi ve bu alanda özellikle Avrupa'da coğrafi keşifler neticesinde ortaya konulan yeni mâlûmattan istifade etmesi onun bu problem şuuru ile alâkalı olduğu gibi, muhtelif alanlarda dine rağmen toplumda yaygınlaşmış olan bazı örf ve âdetlerle din adına mücadele edilmesine karşı çıkışı da bu tavrı toplumsal birliği bozacak gayretler olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Kâtib Çelebi'nin, esasını ilk tahsili sırasında elde ettiği astronomi ve hikemî ilimlere hayatının olgunluk döneminde yönelmesi de yine bu çerçevede anlam taşıdığı gibi bu alanlarda Osmanlı cemiyetinde bilgi eksikliği olduğunu göstermeye çalışırken bunları fikhî birer meselenin içinde ve fikhî meseleler haline getirerek dile getirmesi onun bu hassasiyetiyle alâkalı olarak görülebilir.

Kâtib Çelebi çeşitli yönlerden İbn Haldûn'un önemli bir takipçisidir. Bir taraftan Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-sa'âde*'sinden epeyce istifade ederek hazırladığı anlaşılan *Keşfü'z-zunûn*'un mukaddimesinde, diğer taraftan Osmanlı içtimaî ve siyasî düzeninde ortaya çıkan bazı aksaklıkları tahlil ettiği *Düstûrül-amel* gibi eserlerinde İbn Haldûn'un görüşlerinden faydalanmıştır. Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'a yazdığı mukaddime, bir yönüyle Osmanlı medresesindeki ilim anlayışının esaslarını verirken diğer yönden Osmanlı ulemâsının, hakkında risâleler ve kitaplar yazdıkları, mevcut olanları şerh ve hâşiye ile geliştirdikleri konuları "muhtasar ve müfid" bir şekilde dile getirmektedir. Ayrıca Kâtib Çelebi'nin ifade ettiği cemiyetin varlığının ilme bağlı olduğu düşüncesi de esas itibarıyla klasik toplum tasavvurunun ve klasik Osmanlı toplumunun kendi kendini kavrayış şeklini anlatması açısından önem arz etmektedir. Bu düşünce her ne kadar sadece veya ilk defa Kâtib Çelebi tarafından dile getirilmiş olmasa da dinle hayat arasında

nasıl bir irtibat kurulacağı, dinin içtimaî hayattaki yeriyle dinin ilmî olarak öğrenilip öğretilmesinin toplumun varlığını sürdürmesi arasındaki alâkayı göstermesi bakımından ayrı bir değere sahiptir.

İlmin toplumsal hayatın devamı açısından ne kadar önemli olduğunu vurgulayan Kâtib Çelebi, dinle hayat arasında sağlıklı bir ilişki kurmanın ancak ilim yoluyla olabileceğini belirtir. İçtimaî hayatın vahdetini sağlamada ve sürdürmede toplumsal vahdetin dayanağı olarak ilimde vahdet fikrine sadıktır. Bu yönden ilim meselesini, mevzular ve meseleler arasındaki farklılıkları muhafaza etmekle birlikte bunları daha esaslı bir noktada birleştiren bir vahdet cihetinden ele almanın gerekliliğini vurgular (*Mizânü'l-hak*, s. 233).

Bugün Osmanlı dönemi ilim anlayışının dile getirildiği sistematik yazılar söz konusu olduğunda, *Miftâhu's-sa'âde*'nin yanında *Keşfü'z-zunûn*'un mukaddimesi orada özellikle isimleri zikredilen diğer eserlerle birlikte vazgeçilemez kaynaklar olduğu gibi kendileri de bir ilim anlayışının veciz ifadeleri olarak önemlerini muhafaza etmektedir. Kâtib Çelebi'nin eserleri ve düşüncesinin kıymeti genel olarak takdir edildiği için çeşitli dönemlerde onun kitapları ve risâleleri neşredilmiştir.

Eserleri

1. *Fezleketü't-terâviḥ**. *Târîḥ-i Kebîr* olarak da nitelenen eserin tam adı *Fezleketü aḳvâli'l-aḫyâr fi 'imi't-târîḥ ve'l-aḫbâr'dir*. Kâinatın yaratılışından 1051 (1641) yılına kadar gelen umumi bir tarih olup müellif hattıyla yazılmış tek nüshası Beyazıt Devlet Kütüp-hanesi'ndedir (nr. 10318); eserin 3-25 arasındaki yaprakları eksiktir.
2. *Fezleke**. 1000 -1065 (1592-1655) yılları arasındaki olayların anlatıldığı bir vekâyi'nâmedir (I-II, İstanbul 1286-1287).
3. *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*. 1645'te başlayan ve yıllarca süren Girit seferi münasebetiyle kaleme alınan bu eserde 1656 yılına kadar gelen Osmanlı deniz savaşları anlatılmıştır. Osmanlı denizcilik tarihi için önemli bir kaynak olan kitap çok ilgi çekmiş ve 1141'de (1729) Müteferrika Matbaası'nda basılmıştır. İkinci defa İstanbul'da neşredilen (1 329) *Tuhfetü'l-kibâr*, Orhan Şaik Gökyay tarafından sadeleştirilip notlar ilâve edilerek yayımlanmıştır (İstanbul 1973, 1980).
4. *Takvîmü't-tevâriḥ*. Hz. Âdem'den başlayıp 1648'e kadar gelen vak'aların, bu arada müellifin Arapça *Fezleke*'sinin bir nevi kronoloji cetveli-

dir. Kâtib Çelebi'nin iki ayda yazdığını belirttiği esere sonradan bazı zeyiller yapıldığı gibi yabancı dillere de çevrilmiştir. Eser Müteferrika Matbaası'nda basılmış (1146), ayrıca Ali Suâvi bu çalışmayı notlar ve zeyilleriyle neşretmiştir (Paris 1291).

5. *Kanunnâme*. Bazı teşrifat kaidelerinin toplandığı bir eserdir (*Mizânü'l-hak*, s. 144). Günümüze intikal etmeyen bu çalışma hakkında Şehrîzâde Mehmed Said, "Mufassal ve mutavassıt kanunları cemetmiştir" demektedir (*Târîh-i Nevpeydâ*, vr. 19^b). Bu bilgi önce Bursalı Mehmed Tâhir tarafından tekrarlanmışsa da (*Osmanlı Müellifleri*, III, 124 vd.) Mehmed Tâhir, daha sonra Kâtib Çelebi üzerinde yaptığı çalışmada (bk. bibl.) eseri ona ait eserler listesinden çıkarmıştır.
6. *Târîh-i Frengî Tercümesi*. Johann Carion'un 1548'de Paris'te yayımlanan *Chronicle* adlı eserinin tercümesidir. Kâtib Çelebi bunu Fransız mühtedisî Mehmed İhlâsî'nin yardımıyla çevirmiştir. Şinâsi tarafından *Tasvîr-i Efkâr*'ın bazı sayılarında kısmen neşredilen eserin Laonicos Chalcondyle tarihinin tercümesi olduğu iddiası doğru değildir. Asıl tarihine kaynak olmak üzere çevirdiği bu kitaba mütercim başka eserlerden bazı ilâveler yapmış, Kanûnî Sultan Süleyman'dan, müslümanların İspanya'dan çıkarılışından da bahsetmiştir. Eserin tek yazma nüshası Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi'ndedir.
7. *Târîh-i Kostantîniyye ve Kayâsire (Revnaku's-saltana)*. Johannes Zouaras Nicestas Acominate, Nicephorus Gregoras ve Atinalı Laonicos Chalcondyle tarafından yazılmış *Historia rerum in Oriente gestarum* (Frankfurt 1587) adlı büyük eserin İstanbul'la ilgili kısımlarının çevirisidir (*Mizânü'l-hak*, s. 143). Eserde İslâmiyet'in yayılışından, Bulgar Devleti'nin çöküşünden, Bizanslılar'dan, Selçuklular'dan, Haçlı seferlerinden, İstanbul'un su yollarından, yangınlarından, zelzelelerinden vb. söz edilmektedir. Bunun da bir nüshası Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.
8. *İrşâdü'l-hıyârâ ilâ târihi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-nasârâ*. Avrupa ülkeleri hakkında bilgisi olmayan müellif ve tarihçileri bilgilendirmek amacıyla yazılmış elli sekiz varaktan ibaret bir risâle olup *Atlas Minor* vb. eserlerden faydalanıp kaleme alınmıştır. İki bölüme ayrılan eserin birinci bölümünde Avrupalılar'ın dinlerinden, ikinci bölümde Avrupa hükümdarlarının âdet ve kanunlarından söz edilmekte, çeşitli Avrupa ülkelerinin idare tarzları ele alınmakta, bu arada demokrasi, aristokrasi, cumhuriyet vb. kavramlar, seçim usulleri, Batılılar'ın ileri oldukları hususlar ve Osmanlılar'la münasebetleri hakkında bilgi verilmektedir (Koman,

Konya Halkevi Dergisi, sy. 79 [1945], s. 20).

9. *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuḥûl*. Alfabetik sıraya göre hazırlanmış Arapça bir tabakat kitabı olup iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde kendi adlarıyla meşhur olmuş kişiler, ikinci bölümde nesep, künye ve lakaplarıyla bilinen şahıslar yer alır. Daha çok *Keşfü'z-zunûn*'da geçen kitapların yazarlarına ait indeks özelliği taşıyan eserde Süyûtî'nin *Tahrîrü'l-lübâb*'i esas alınmış, buradaki hal tercümeleri eserin aslını oluşturmuş ve diğer kaynaklardan önemli ilâveler yapılmıştır. Yeri geldikçe zikredilen kaynakların sayısı 100'den fazladır. Müsvedde halinde kalan ve tamamlanmamış olduğu anlaşılan kitabın tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Şehid Ali Paşa, nr. 1877). Müstakimzâde esere onun bıraktığı yerden kendi zamanına kadar gelen (1175/1761-62) bir zeyil yazmıştır (*Mecelletü'n-nisâb*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 628).
10. *Cihannümâ**. Kâtib Çelebi'nin coğrafyaya dair ünlü eseridir (İstanbul 1145).
11. *Levâmiu'n-nûr fî zulümât-i Atlas Minûr*. G. Mercator ve L. Hondius'un 1621'de Arnheim'de bastırılan *Atlas Minor Gerardi Mercatoris A. S. Hondio plurimis aenis Atque Illustratus* adlı kitabının tercümesidir. Kâtib Çelebi bu Latince eseri yine Mehmed İhlâsî'nin yardımıyla çevirmiştir. Fakat kitap kuru bir çeviri olmayıp açıklamalı ve tenkitli bir tercümedir. Kâtib Çelebi'nin asıl amacı ise *Cihannümâ*'sının Avrupa kısmı için kaynak elde etmektir. Eserde Kuzey kutbundan başlayarak nehirler, dağlar, şehirleriyle birlikte Avrupa ülkeleri birer birer ele alınmaktadır. Müellif nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan eserin (nr. 2998) başka yazmaları da vardır.
12. *İlhâmü'l-mukaddes min feyzi'l-akdes*. Müellifin astronomiyle meşgul olduğu sıralarda zihnini kurcalayan bazı meselelere cevap arayan ilmî bir risâledir. Kâtib Çelebi bunları fıkıh meselesi haline getirerek zamanının ulemâsından cevap istemiş, fakat tatmin edici bir karşılık alamayınca risâleyi kaleme almıştır. Bu meselelerden birincisi, arzın yuvarlaklığından dolayı gece ve gündüzün müddetleri arasında büyük fark olan yerlerde namaz ve oruç vakitlerinin belirlenmesi, ikincisi, güneşin aynı cihetten doğup batmasının dünyanın herhangi bir noktasında mümkün olup olmadığı, üçüncüsü de her ne yöne dönülse kible olabilecek bir yerin bulunup bulunmadığıdır. *İlhâmü'l-mukaddes*'in Süleymaniye Kütüphanesi (Mahmut Efendi, nr. 1938; Hamidiye, nr. 993, vr. 40^b -49^b; Lala İsmâil, nr. 694, vr. 81^a -86^b; Dügümlü Baba, nr. 444'teki mecmua

içinde) ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki mecmua içinde (nr. 4075) nüshaları vardır. Eseri Bedî N. Şehsüvaroğlu neşretmiştir (*Kâtib Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, s. 151-163).

13. *Keşfü'z-zunûn** 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn. Kâtib Çelebi'nin yirmi yılda hazırladığı büyük bibliyografik eserdir (nşr. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Muallim Rifat, I-II, İstanbul 1360-1362/ 1941-1943).
14. *Tuhfetü'l-ahyâr fi'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-eş'âr*. Alfabetik olarak hazırlanan bir nevi ansiklopedik sözlüktür. Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış çeşitli eserlerden toplanan bilgilerin bir araya getirildiği *Tuhfetü'l-ahyâr*'da felsefi ve edebî fıkralar; aile ve devlet idaresine dair menkıbeler; kuşlara, diğer hayvanlara, otlara ait ilginç bilgiler, hoş latifeler, hikâyeler; sarf ve nahve dair mâlûmat; şiirler, atasözleri vb. bulunmaktadır. Eser, sadece hoş vakit geçirmek için değil aynı zamanda türlü konularda faydalı bilgiler vermek amacıyla kaleme alınmıştır. 1061'de (1650) müellifi tarafından temize çekilmeye başlanan kitap 1063'te (1653) "ح" harfine kadar hazırlanmış, fakat yazarının ifadesine göre üzücü bir sebepten dolayı burada bırakılmıştır. Daha sonra bazı kişilerin elinde dağınık halde kalan müsveddeleri Ağa Mehmed adlı bir kadı toplamış ve Yazıcızâde diye bilinen Mehmed Kâtibi b. Ahmed'e bunları temize çektirmiştir. *Tuhfetü'l-ahyâr*'ın Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 2539) ve Kahire Hidîviyye (nr. 721) kütüphanelerinde birer nüshası vardır.
15. *Dürer-i Müntesire ve Gurer-i Münteşire*. Niyet, selâse, hülle, istikbâl-i kible, yeme içme âdâbı, anne karnındaki cenin, Kâbe içinde namaz, havf ve recâ, kanaat vb. konuların ele alındığı eser merak ve tecessüs sonucu ortaya çıkmıştır. Başlıca kaynağı Gazzâlî ve diğer tanınmış İslâm âlimleridir. Biyografileri verilen kimselerle ilgili fıkralar, hikâyeler Kâtib Çelebi tarafından özenle seçilmiştir. Müellifin otobiyografisini verirken eserleri arasında zikrettiği "Mecmua" ve Şehrîzâde'de geçen *Nigârîstan fi icmâli't-tevârih (Târîh-i Nevpeydâ*, vr. 19^b) bu eser olmalıdır. *Dürer-i Müntesire*'nin müellif hattıyla olan yegâne nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 4949).
16. *Düstürü'l-amel** li-islâhi'l-halel. Devlet bütçesindeki açığın sebeplerini araştırmak ve buna çare bulmak amacıyla 1063'te (1653) yazılarak Dîvân-ı Hümâyun'a sunulmuş bir rapordur.
17. *Recmür-racîm bi's-sîn ve'l-cîm*. Garip ve acayip fıkıh meselelerine dair fetvaların toplandığı eser 1064-1065 (1654-1655) yıllarında şeyhülislâmlar için derlenmiştir. *Mizânü'l-hak*'ta (s. 144) ve *Vekâiyü'l-fuzalâ*'da

- (I, 264) adı geçen eserin herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.
18. *Beyzâvî Tefsirinin Şerhi*. Kâtib Çelebi, *Beyzâvî Tefsiri*'ni daha önce A'rec Mustafa Efendi'den okuduğunu ve 1052'de (1642) Kara Kemal tarzında günde bir sayfa olmak üzere şerhini yapmaya başladığını belirtmekte, fakat daha fazla bilgi vermemektedir. (*Mîzânü'l-hak*, s. 135-136).
19. *Hüsnü'l-hidâye*. Mahmud adlı bir talebesinin ricası üzerine Ali Kuşçu'nun *er-Risâletü'l-Muhammediyye*'sine yazdığı bir şerhtir. 1647 yılı civarında kaleme alınmaya başlanan şerh, cebir ve mukâbele konularına geldiğinde talebesinin ölümü üzerine olduğu gibi bırakılmıştır (*Süllemü'l-vüşûl*, vr. 42^a; *Mîzânü'l-hak*, s. 139).
20. *Câmi'u'l-mütûn min celli'l-fünûn*. Kâtib Çelebi'nin çeşitli konulara dair okuduğu ve okuttuğu yirmi yedi eserin özetleri ve şerhlerinden meydana gelmiş antoloji mahiyetinde bir mecmuadır (Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 694; TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1763). Müellifin eserleri arasında sayılan *Risâle-i Ehbâs* muhtemelen bu kitaptır. Kâtib Çelebi bu eserine daha sonra "Mukaddime fi ilmi't-tefsîr min itmâmî't-dirâyât", "Ta'limü'l-mu'allim", "Bidâyetü'l-hidâye fi't-tezkîr", "Makâmâtü'l-Harîrî fi'l-edeb" ve "Cuhaynâtü'l-ahbâr fi't-târîh" başlıkları altında ilâvelerde bulunmuştur. Kabiliyetli ve zeki bir kişinin çeşitli fenler hakkında bilgi sahibi olması gerektiğini, imkân bulduğu takdirde bu fenler üzerinde derinleşebileceğini belirten Kâtib Çelebi derlediği mecmuada her ilim için ana metinlerden birini alarak özetlemiştir. Bunu iyice hazmeden kimsenin büyük bir âlim olacağını da söyleyen müellif, mecmuada yer alan ilimlerden faydalanılmasını kolaylaştırmak için baş tarafına ilimlerin bir şeceresini koymuştur. Kâtib Çelebi, *Câmi'u'l-mütûn*'dan başka hacim bakımından daha küçük olan, Ali Kuşçu'nun *Mahbûbü'l-hamâil'inin* benzeri on iki metinlik *Muhtasar Câmi'u'l-mütûn* adlı bir eser de hazırlamıştır (*Kezfü'z-zünûn*, I, 572).
21. *Mîzânü'l-hak* fi ihtiyâri'l-ehak*. Kâtib Çelebi'nin telif ettiği son eser olup devrinin tartışmalı konularının müsbet fikirlerle açıklanmasından ibarettir (İstanbul 1306). Bunların dışında müellif tütün hakkında bir risâlesinin bulunduğunu da kaydetmektedir (*Mîzânü'l-hak*, s. 39). Ona izâfe edilen Bahriyye adlı eser ise *Cihannümâ'nın* Rumeli kısmıyla ilgili bir parçadır. Yine kendisine isnad olunan *Tekmile-i İbn Haldûn* adlı eserin bir yanlışlıktan kaynaklanmış olduğunu söylemek gerekir (*Brockelmann, GAL Suppl.*, II, 343, 637).

Düstürü'l-Amel¹

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren içine düştüğü ekonomik ve sosyal bunalım, idarî zaaf dönemin ileri gelenlerini, bazan padişah veya diğer idarecilerin istekleri üzerine, devleti bu durumdan kurtaracak çare ve tedbirleri ihtiva eden risâleler, lâyhalar kaleme almaya sevketmişti. Kâtib Çelebi de sağlam tarih bilgisi ve fikrî yapısı yanında devlet hizmetindeki tecrübesinden de faydalanarak görüşlerini bir risâle halinde kaleme aldı. Diğer ıslahat yazarlarından farklı olarak devlet idaresi ve felsefesine temas ettiği, fikir ve zihniyet değişikliğini savunduğu risâlesinin önsözünde, IV. Mehmed'in saltanatı sırasında Osmanlı mâliyesinin buhranlı bir döneme girmesi üzerine Veziriâzam Tarhuncu Ahmed Paşa'nın gayretleriyle, bütçenin denkleştirilmesine yönelik çalışmalar yapmak için 19 Rebîülâhîr 1063'te (19 Mart 1653) başdefterdar Zurnazen Mustafa Paşa'nın başkanlığında toplanan divanda hazır bulunduğunu belirten Kâtib Çelebi, divan üyelerinin konuya dair görüş ve tekliflerini yazılı olarak sunmaları yönünde alınan karar uyarınca kendisinin de konuyla ilgili düşüncelerini bir rapor halinde sunmak üzere *Düstürü'l-amel li-islâhi'l-halel* adlı risâleyi yazdığını ifade eder. Bununla birlikte Naîmâ'ya göre o dönemde doğru söze kulak verip gereğini yerine getirmeye hazır devlet adamları bulunmadığından Kâtib Çelebi raporunu yetkililere iletmemişti. *Fezleke*'deki kayıttan da Kâtib Çelebi, ancak üç yıl sonra Şeyhülislâm Hüsamzâde Abdurrahman Efendi'nin raporu kendisinden alarak padişaha sunduğunu, fakat rapora itibar edilmeyeceğini bildiği için bu gelişmeyi önemsemediğini, zamanla bir padişahın bunu görüp dikkate alacağı ve faydalanacağı ümidini taşıdığını yazar (*Fezleke*, II, 384 vd.; Naîmâ, V, 283).

Kâtib Çelebi'nin devlet felsefesine dair görüşlerinin bir özeti olan eser, telif sebebini anlatan bir mukaddimededen sonra üç fasıl, bir netice ve neticetü'n-netice ile maliyenin düzeltilmesine ilişkin başlıca tedbirleri içeren "Tenbih ve Tebşir" adlı bölümden oluşur.

Mukaddimedede, İbn Haldûncu bir yaklaşımla fertler gibi cemiyetlerin ömrünün de gelişme, duraklama ve gerileme şeklinde üç merhalesi bulunduğu, ancak çeşitli tedbirlerin alınmasıyla bu ömrün uzatılabileceği belirtilir.

Geleneksel İslâm devlet anlayışına göre reâyâ Allah'ın padişah ve emirlere bir emanetidir. Kâtib Çelebi, reâyânın ahvaline ayrılan birinci fasılda beşerî cemiyetin dört temel unsurdan (ulemâ, asker, tüccar ve reâyâ) oluştuğunu belirterek insanın bio-psişik yapısı ile cemiyetin sosyal yapısı arasında ilişki

1 Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) devlet düzeni ve devletin ıslahına dair eseri.

kurar. Tıpkı beden gibi sosyal unsurlar arasında da bir âhenk sağlanması, her sınıf ve zümrenin kendisinden beklenen fonksiyonları gerçekleştirebilmesi için mevcut imkân ve fırsatların adalete uygun şekilde hazırlanması gerektiğini ifade eder. Nitekim Kanûnî Sultan Süleyman döneminde köy ve kasabalardan şehre göçe izin verilmeyerek hem ziraatın zayıflaması önlenmiş, hem de İstanbul'da imar faaliyetlerinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesine imkân sağlanmıştır. Ancak daha sonraları, özellikle Celâlî isyanları sırasında halk şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır. Kâtib Çelebi kendi döneminde İstanbul'un etrafının dolduğundan yakınır; ayrıca 1045'ten (1635) beri on iki yıl süreyle dolaştığı Osmanlı ülkesinde köylerin çoğunu harap gördüğünü, İran'da ise harabe halinde tek bir köye bile rastlamadığını ifade ederek bunun sebebinin rüşvet, haksız tayinler, mansıp satmak gibi uygulamalara bağlar ve bunlardan vazgeçilmediği takdirde ülkenin mahvolacağı uyarısında bulunur.

Ordunun durumuyla ilgili ikinci fasılda, geçmişte giderleri kıstak için maaşlı asker (kapıkulu) sayısında indirim yapıldığına ilişkin bilgiler verdikten sonra kendi döneminde asker sayısının azaltılmasının zor olacağını, esasen buna gerek de bulunmadığını, eğer kanunların öngördüğü şekilde harcama yapılırsa asker sayısını azaltmadan da giderlerin mâkul seviyeye düşürülebileceğini belirtir. Ancak ulûfeli asker sayısındaki artışın sebepleri üzerinde durmaz.

Hazine ile ilgili üçüncü fasılda da insan bedeniyle sosyal yapı arasındaki benzerlik tekrarlandıktan sonra devlet ileri gelenlerinin şan, şöhret ve nüfuz alanlarını gittikçe genişlettikleri, lüks düşkününü oldukları, bu yüzden masrafların sürekli arttığı örneklerle anlatılır ve artık bütçeyi dengelemenin güç, hatta imkânsız olduğu belirtilir. Kâtib Çelebi yine de bazı zorlamalarla kısmî bir iyileştirme yapılabileceğini ifade eder.

Sonuç kısmında bütçe gelirleriyle giderlerini denkleştirmek için öngörülen başlıca tedbirlere yer verilmiştir. Bu tedbirler güçlü devlet otoritesi, devlet adamlarının padişaha saygı duyup dürüstlüğe önem vermeleri, orduda tecrübeli olanların devletten yana tavır almaları ve askeri kullanarak fesat çıkarmaya kalkışanların kökünü kazınmaları, devlet ileri gelenlerinin ordu-dan faydalanıp israfı önlemeye çalışmaları şeklinde gösterilir. Bu işin gerçekleşmesi ise otoriter bir devlet adamına bağlıdır. Netîcetü'n-netîcede de bazı çareler sıralandıktan sonra son bölümde ümitsizliğe kapılmadan, ayrıca haksızlığa sapsmadan şeriatın ve aklın kanunu uyarınca isabetli tedbirlere başvurulursa işlerin yoluna konabileceği ifade edilir.

Bu küçük risâlede öne sürülen tedbir ve çareler daha sonraki ıslahat yazarları tarafından da benimsenmiştir. Nitekim Kâtib Çelebi'nin, özellikle otorite-

ter devlet adamının işleri düzeltebileceği görüşünü doğrularcasına Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete geçip devleti yeniden eski gücüne kavuşturması, 1683'ten sonraki sıkıntılı ve buhranlı yıllarda yaşayan tarihçi Naîmâ'nın bu görüşten etkilenmesine yol açmış (Thomas, s. 73-76), hatta Naîmâ, sağlam bir düşüncenin ürünü olduğunu ve uygulanabilir çareleri kapsadığını belirttiği bu risâleyi geniş ölçüde ictibas etmiştir (*Târih*, I, 27 vd.).

Nuruosmaniye (nr. 4075), Süleymaniye (Hamidiye, nr. 1649) ve İstanbul Üniversitesi (TY, nr. 2604) kütüphanelerinde nüshaları bulunan *Düstûrül-amel*'in dünya kütüphanelerinde de çeşitli yazmaları vardır (Babinger, s. 221; Brockelmann, II, 637). Risâle ilk defa 1280'de (1863) *Tasvîr-i Efkâr*'ın 122-127. sayılarında tefrika halinde yayımlanmış, aynı yıl Ayn Ali Efendi'nin *Kavânîn-i Âli-i Osmân*'ı ile birlikte basılmıştır (İstanbul 1280, s. 119-140; tıpkıbasım, İstanbul 1979). *Düstûrül-amel*, W. F. A. Behrner tarafından Almanca'ya tercüme edilmiş (ZDMG, XI[1857], 111-132), Orhan Şaik Gökyay tarafından da sadeleştirilerek yayımlanmıştır (*Kâtib Çelebi* içinde, Ankara 1982, s. 236-248).

Bibliyografya:

Kâtib Çelebi, *Süllemül-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuḥûl*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1877, vr. 42^a, 54^a, 235^a, 271^a vd., 567^a.

Kâtib Çelebi, *Câmi'ül-mütûn*, TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1763, vr. 5^a.

Kâtib Çelebi, *Düstûrül-amel li-islâhi'l-halel* (Ayn Ali, *Kavânîn-i Âli-i Osmân* içinde), İstanbul, 1280, s. 119-140.

Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1286-7. I, 94 vd., 104 vd.; II, 4, 54 vd., 100, 118, 128, 136, 164, 182, 238, 239, 293, 384.

Kâtib Çelebi, *Takvîmü't-tevârih*, İstanbul, 1146, s. 247.

Kâtib Çelebi, *Tuhfetül-ahyâr*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2539, vr. 12^b.

Kâtib Çelebi, *Tuhfetül-kibâr*, fi esfâri'l-bihâr, İstanbul, 1141.

Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul, 1145. s. 73, 257, 300-303.

Kâtib Çelebi, *İlhâmül-mukaddes*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 4075, vr. 1^b.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, (neşr. Kilisli Muallim Rifat, Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul, 1360-62/1941-43. I, 572, 725-726; II, 1010, 1137.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (neşr. Kilisli Muallim Rifat, Şerafeddin Yaltkaya),

İstanbul, 1360-62/1941-43. M. Şerefettin Yaltkaya'nın Mukaddime'si, I, 7-28.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (neşr. Kilisli Muallim Rifat, Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul, 1360-62/1941-43, G. Flügel'in Mukaddime'si, I, 31-48.

Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak*, İstanbul, 1306.

Kâtib Çelebi, *İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü* (s.nşr. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara), İstanbul, 1990, s. 233.

B. Herbelot, *Bibliothèque orientale ou dictionnaire universel* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt, 1995, I-IV.

Uşşâkizâde İbrâhim, *Zeyl-i Şekâik* (nşr. H. J. Kissling), Wiesbaden 1965, s. 235-238.

Şeyhî, *Vekâiyü'l-fuzalâ* (neşr. Abdülkadir Özcan), III-IV, İstanbul, 1989. I, 262-264.

Şehrîzâde Mehmed Saîd, *Târîh-i Nevpeydâ*, İÜ Ktp., TY, nr. 3291, vr. 12^a, 17^b-20^b.

Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 98.

Müstakimzâde, *Mecelletü'n-nisâb*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 628, vr. 361^b, 426^b, 447^a.

Sicill-i Osmânî, IV, 395.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Müverrihîn-i Osmâniyye'den Âli ve Kâtib Çelebi'nin Tercüme-i Halleri*, Selânik, 1322, s. 18-43.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtib Çelebi*, İstanbul, 1331.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333-42, I-III, III, 124-131.

C. Brockelmann, *GAL*, Leiden, 1943-49, I-II. II, 127 vd., 427-429.

C. Brockelmann, *GAL Suppl.*, Leiden, 1937-48, I-III. II, 343, 635-637.

Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1943, s. 105 vd., 119, 123, 128.

TCYK İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları I: Türkçe Tarih Yazmaları, I. Fas., sy. 1-10, İstanbul, 1943-51., s. 36-48, 161 vd.

Bekir Kütükoğlu, *Kâtib Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları*, İstanbul, 1974.

F. Babinger (Trc. Coşkun Üçok), *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara, 1982. s. 214-223.

Orhan Şaik Gökyay, *Kâtib Çelebi: Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*, Ankara, 1982, s. 35-36, 233-248.

Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi", İA, VI, 432-438.

Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi", *El²* (ing.), IV, 760-762.

Orhan Şaik Gökyay, Kâtib Çelebi, Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri. İçinde: *Kâtib Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara, 1985, s. 82-84.

Ali Cânîp [Yöntem], "Kâtib Çelebi'de Liberallik", *HM*, III/ 20 (1927), s. 462.

Mesut Koman, "Kâtib Çelebi'nin Şimdiye Kadar Üzerinde Durulmamış Çok Mühim Bir Eseri: İrşâdü'l-hıyârâ ilâ târîhi'l-Yunân ve'n-Nasârâ", *Konya Halkevi Dergisi*, sy. 79, Konya, 1945, s. 20 vd.

Bilgi, XI/128, İstanbul, 1957 (Kâtib Çelebi özel sayısı).

V. L. Mènage, "Kâtib Çelebian", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXVI/1 (1963), s. 173 vd.

Naîmâ, *Târih*, İstanbul, 1280, I-IV. I, 27 vd., 53; V, 281-283.

Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1947-59, I-IV. III/2, s. 335-336.

L. V. Thomas, *A Study of Naima* (ed. N. Itzkowitz), New York, 1972, s. 73-76.

M. Tayyib Gökbilgin, "XVII. Asırda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtib Çelebi", *Kâtib Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, s. 215-216.

Teşekkür: Bu yazının yayımlanması sürecindeki katkılarından dolayı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Genel Sekreteri Dr. M. Kâmil Yaşaroğlu'na ve İSAM'a teşekkür ederiz (editör).